

Тетяна
Чайка

БЕСІДИ З КРИМСЬКИМ Читаючи Гегеля і Маркса¹

Бесіда, запис якої подано нижче, хронологічно продовжує попередню, проте смисловий наголос тут уже інший, новий: зустріч із книгою. Адже стрічатися можна не тільки з різними людьми, а й із книжками. Трапляється, що саме зустріч із книгою відіграє в житті особистості доленосну роль, особливо коли потрібних людей навкруги немає. А за кожною книгою стоїть її автор.

Значення таких ось зустрічей мимоволі привертає до себе увагу сьогодні, коли предметом рефлексії дедалі частіше стає процес своєрідного самовідтворення вітчизняної філософської думки в 40—70-х роках минулого сторіччя. Справді, на якому ґрунті таке самовідтворення традиції філософування могло відбуватися, адже людей, здатних цю традицію передати, на той час майже не залишалось? Проте залишилися книжки.

Вибір книжок, доступних для читання, тоді, звісно, теж був невеликий. Утім, томи Гегеля або принаймні Маркса брали до рук, напевно, всі, хто подавався на філософський факультет. Чи ж це парадокс, що на різних людей таке читання впливало по-різному: хтось виходив із цього єдиного і незамінного джерела правдивим викладачем без зайвих сумнівів, хтось... Про те, до чого спричинилася зустріч із Гегелем і Марксом у житті Сергія Кримського і як він сам оцінював її наслідки 60 років по тому, — ця його оповідь.

¹ Попередні публікації рубрики «Доторк» див.: Філософська думка. — 2009. — № 3. — С. 140—145; 2010. — № 1. — С. 128—145; № 2. — С. 86—92.

Тетяна Чайка: Сергію Борисовичу, скажіть, будь ласка, от коли ви ходили по букіністах семикласником, ви ж про Гегеля чули не вперше? А від кого ви вперше почули про Гегеля?

Сергій Кримський: Я про Гегеля ні від кого не чув, просто в моєму житті була одна важлива обставина. Я жив — це було жакливе таке приміщення в центрі, на Володимирській, 51, навпроти опери, там зараз академічний будинок...

Т.Ч.: Виходить, коли ви приїхали з батьками до Києва, ви оселилися саме там?

С.К.: Я оселився саме там. Це була одна кімната у величезній комунальці.

Т.Ч.: Її батьки отримали?

С.К.: Це начебто вони навіть не отримали, просто кімнати тоді були вільні — 43-й рік. Навпроти мене була опера і бібліотека для дітей та юнацтва (зараз там банк). У цій бібліотеці я просиджував цілими днями. Але бібліотеки мені швидко стало замало, хотілося мати книжки вдома. І я розпочав ходити до букіністів.

Т.Ч.: Це в сьомому класі?

С.К.: Авжеж, семикласником. Я ще «Матеріалізм та емпіріокритицизм» Леніна там придбав, але це на мене не подіяло. Спочатку я не розумів, чому. Я зрозумів пізніше. Загалом, із ним мені було нудно, а Гегель мене захопив. Але як я йшов до Гегеля? Я, напевно, йшов правильним шляхом: у сьомому класі я заходився вивчати гегелівську мову. Розумієте, не стільки філософію Гегеля, скільки його мову.

Т.Ч.: Термінологію, так?

С.К.: Так, і ще там особлива мова така. Герцен казав, що у Гегеля пташина мова. Вона якась схоластична, нормальна людина так не розмовляє. З якогось часу я навіть сам почав розмовляти гегелівською мовою. Природно, мене не всі розуміли. І лише завдяки тому, що я вивчив гегелівську мову, я вже в десятому класі читав Гегеля вільно.

Т.Ч.: Російською чи німецькою мовою?

С.К.: Звичайно, російською. В десятому класі я, безперечно, не міг іще збагнути всієї гегелівської системи, але окремі фрагменти... Треба сказати, у мене в дитинстві була дуже гарна пам'ять — я напам'ять знав Гегеля. Я досі знаю напам'ять величезні шматки його текстів. Кажуть, у школі я його дослівно цитував, я міг відтворювати його стиль і фразеологію. (*Цитує складно побудовану філософську фразу Гегеля.*) Тож коли я прийшов на перший курс філософського факультету (а йшов я туди дуже складним шляхом), я вже ці одинадцять томиків Гегеля якщо не опанував досконало, то принаймні прочитав. І ось, я потрапляю до університету, неначе до театру абсурду — там ніхто не знав і не розумів Гегеля! Для мене така си-

туація була ситуацією абсурду. Мені ні з ким було розмовляти, я нічого не міг їм пояснити. Там викладач був один, так він нас учив, що, за Гегелем, «все рухається». Для мене це був абсурд. Відтоді ситуація абсурду стала для мене найбільшчим місцем у житті, я абсурд спинним мозком відчуваю.

Гегель для мене в університеті став чимось на кшталт високоінтелектуальної гри; я показував це своїм однокурсникам і вдавався до різних витівок на семінарах. І мене за це почали «бити». Викладачі говорили, що я читаю якусь антирадянську буржуазну літературу; вони гадки не мали, що це був Гегель. А потім у ці ігри я залучив і цитати з Маркса, я грав цитатами, а вони все одно нічого не розуміли. Це було так страшно!

На третьому курсі мене викликали до партбюро; стояло питання про моє виключення з університету. Мене запитали, з чієї ініціативи я виступаю проти політики партії. Я сказав, що це просто філософські ігри. Мені сказали, що за такі ігри треба саджати. І я зрозумів, що університет мені не дадуть закінчити. Річ у тім, що проти мене було ще одне звинувачення: мені сказали, що в моїй інтерпретації Маркс виправдовує й утверджує капіталізм і що це я вичитав з якихось буржуазних книжок. А я насправді цитував «Німецьку ідеологію».

Т.Ч.: А як це реально відбувалося?

С.К.: А ось як. Якщо хтось, особливо з партійних діячів, виступав на семінарах, я виступав слідом за ним і звинувачував його в гегельянстві, тому що я читав тоді Гегеля, і мене стали боятися, адже заперечити було нічого. Я ж навіть не розумів, у чім справа, за що мене так затято переслідують і «б'ють». І ось яким чином я врятувався. Я пішов до райкому комсомолу і поскаржився: чому мені не дають працювати, вчитися? В чім річ? Я ж-бо нормально складаю іспити і т. ін. На моє щастя, а, можливо, це й доля така, я натрапив на другого секретаря Сталінського райкому комсомолу Валю Пронникову, університет вона тоді курирувала. Я її пам'ятаю досі. Вона була дуже розумною жінкою, вона одразу збагнула, що за олень перед нею, і сказала мені: «Ідіть-но до мене працювати в мережу комсомольської просвіти, це єдине, чим я вам можу допомогти. Тоді ви будете працівником райкому, і без нашої згоди вас ніхто не чіпатиме». І я пішов. Хоча я й позаштатно там працював, але вже був недоторканий.

Т.Ч.: Отож, Сергію Борисовичу, питання у мене до вас таке: коли ви вперше усвідомили, що стоїте на шляху філософської творчості? Коли розпочалися перші муки творчості, прийшли перші спокуси, з'явилися перші результати — коли все це трапилося?

С.К.: Сталося це майже природним чином, це впливало з вивчення Гегеля. Річ у тому, що захоплюватися Гегелем дуже небезпечно, тому що більшість людей, коли вони мають справу з Гегелем, як правило, потрапляють під чари його думок, титанізму його розуму — і, головне, це не ви-

магає особливих творчих зусиль. Гегель — чудовий думкогінний засіб. Коли ви, у зв'язку з будь-яким питанням, що вас безпосередньо цікавить, читаете текст Гегеля, у вас, у відповідь, починають народжуватися власні думки. Проте в цій легкості народження думок при читанні Гегеля криється й чимала небезпека. Позаяк ви потрапляєте під вплив спекуляції. Розумієте, спекуляція — річ необхідна, особливо у філософії, понад те, кожна наука обов'язково проходить ранню стадію спекуляції, тобто, якщо завгодно, стадію схоластики. Салюстій свого часу описував епізод, коли два схоласти прогулювалися в садочку й сперечалися на тему, чи має кріт зір. На що садівник, котрий чув їхню бурхливу суперечку, мовив: «Про що ви сперечаєтеся, ось я вам зараз витягну з нірки крота, і ви одразу з'ясуєте, є в нього зір чи нема». «Ах, ні, не потрібно нам цього, — відповіли схоласти, — ми ж ведемо мову про метафізичного крота!»

Тобто ось це вміння відволіктися від емпірії й підвестися до манливих верховин чистої думки, це хоча й необхідний етап, але це дуже небезпечний етап, тому що ви вже перестаєте по-справжньому працювати. Ви покладаєтеся на спекулятивну стихію, котра, мовляв, вестиме вас сама. Своєрідність Гегеля в тому, що він починає нести вас на крилах цієї діалектичної думки. Вам не потрібно звертатися до фактів; здавалось би, у вас з'являються нові результати й нові думки і без звернення до них, без роботи з якимось матеріалом, окрім цього.

Т.Ч.: «Шлях, який сам себе конструює»?

С.К.: Абсолютно правильно, ви дуже точно схопили суть справи, саме шлях, який конструює сам себе. Розумієте, через Гегеля треба пройти — для того, щоб побачити чарівність філософії, побачити, що вона здатна відкривати для вас нові світи у відповідь на самий ваш доторк до неї. Це своєрідна гімнастика розуму — гегелівський діалектичний метод, вміння мислити на рівні чистої думки, і тут же — шлях у безвихідь для тих, хто рухається суто в цьому напрямі. В цьому розумінні, майже всі гегельянці стають небезпечними людьми. Вони не працюють із фактами, вони працюють, по суті, на вірі в самопороджувальну і самодостатню силу розуму. І мої перші творчі кроки були суто гегельянські. Причому, ну як вам сказати, предметом моїх студій була логіка Гегеля. На жаль. Це потім я прийшов до його філософії історії, філософії права, естетики. До речі, краще, що Гегель залишив, — це лекції з естетики. Нікуди естетики й досі подітися від Гегеля не можуть. Ось, наприклад, його аналіз художнього твору. Форма для нього — це не структура, структура існує, але це лише зовнішня форма, а власне форма для нього — спосіб руху змісту. І через це, скажімо, в романі формою є сюжет, а змістом є тема. Як розгортається ця тема? Вона розгортається через сюжет. Ось це і є внутрішня форма. До того ж гегелівська теорія конфлікту — це абсолютно дивовижна річ.

До речі, коли я ознайомився з теорією конфлікту Гегеля, я зрозумів, у чому велич Шекспіра. При тому, що Шекспір брав чужі сюжети, чужі матеріали тощо, він усі конфлікти, що ними живе драматургія, втілює. Ніхто не вигадав нових конфліктів. Й у чому там, знову ж таки, суть? Я трохи відійду від теми, але це важливо. Гегель веде мову про три істотні типи конфлікту в мистецтві. Перший конфлікт — це трагедія: смерть, землетрус, хвороба тощо. Він говорить: так, це може бути конфліктом, це може породити драматургічний твір, але це зовнішній бік справи, тому що тут іще немає внутрішньої необхідності.

Є другий тип конфлікту, сучасною мовою — це соціальний тип конфлікту: скажімо, слуга кохає свою господиню. Гегель говорить, це вже ближче. Але, знову ж таки, тут іще є вихід, тут немає необхідності. Слуга може раптом розбагатіти або спадщину отримати, або завдяки якимсь іншим махінаціям зрівнятися з господинею. А справжній конфлікт — це конфлікт, по-перше, життєво нерозв'язний і, по-друге, такий, що впливає з концепції характеру героя. У драмі поведінка героя визначається не зовнішніми обставинами, а розгортанням внутрішньої концепції його характеру за будь-яких обставин. Хоч би які ви вигадали обставини, характер типу Гамлета має загинути, оскільки він усякий раз сумнівається, а чи варто діяти. Або, скажімо, теж дуже зрозуміла річ, Кармен. Кармен вірить тільки в одне: в те, що на світі, крім кохання, нічого немає і бути не може, все інше є похідним. Така особистість повинна загинути з внутрішньої необхідності. Хозе задля неї жертвує всім: і батьківщиною, і матір'ю...

Т.Ч.: До речі, через те ж таки кохання.

С.К.: Заради неї він і контрабандистом став. Але раптом Хозе пригадує: «Ах, моя бідна матусю!» А для Кармен незрозуміло: причому тут мати? Якщо є я, до чого тут мати? Якщо він згадує про матір, значить, він мене не любить. А якщо він мене не любить, значить, я вільна від нього... Така особистість повинна загинути, особистість, яка крім кохання нічого у світі не визнає. Конфлікт, що впливає з внутрішньої концепції характеру, — це, звичайно, геніальне відкриття Гегеля.

Т.Ч.: Але ж це усвідомлення важливості естетичних теорій Гегеля, за вашими словами, прийшло до вас значно пізніше. А тоді, за часів вашої юності, чим вас привабила його логіка? Ви можете зараз собі пояснити, чому у вашому сприйнятті Гегеля тоді домінувала логіка?

С.К.: Тому що я прийшов до філософії свідомо десь іще з періоду школи. І я прийшов до філософії власне як до культури думки. Мені це надало ідею такого собі всеосяжного і, я знову використаю це слово, небезпечного раціоналізму. Тобто все, нібито, є прозорим для світла розуму.

Т.Ч.: І Гегель це ваше переконання багатократно зміцнив?

С.К.: Так, він підтвердив його. Ви уявляєте, що значить це світло розуму, котре є абсолютним, тож немає речей, закритих для нього! І я почав вивчати логіку. Я ж пішов на відділення логіки. Там вивчали традиційну логіку, аристотелівську, а Гегель давав зовсім інше бачення. Він усі форми мислення розглядав як форми буття, як форми взаємовідношення одиничного, особливого і загального і побудував фігури цього взаємовідношення. Знаєте, коли я цим перейнявся, я сам почав нові логічні фігури відкривати.

Т.Ч.: Ви це записували? Це була стаття чи, може, нотатки на берегах?

С.К.: Це був рукопис. Логіка традиційно знає чотири фігури, а я навідкривав іще масу інших фігур, і все це на гегелівській структурі одиничного, особливого і загального. Ви розумієте, така можливість не могла не захопити молоду людину! Далі це мало такі наслідки. На філософському факультеті у нас тоді була єдина людина, з ким про це можна було розмовляти, Марія Львівна Злотіна. Хоча й вона була все ж таки обмежена марксизмом...

Т.Ч.: Вона була вашим викладачем?

С.К.: Так. І це була єдина людина, з ким я міг розмовляти.

Т.Ч.: А що вона викладала?

С.К.: Вона читала діамат. Марія Львівна була дуже талановитою, у неї був творчий розум, вона в цей мертвий діамат вносила живий струмінь творчості, але за межі діамату не виходила — вона Гегеля навіть не знала по-справжньому. Примітною є її доля, вона ж сама подала у відставку — вже набагато пізніше, коли працювала в ІПК. Я казав їй: «Навіщо ви це робите? Ви ж подобаєтеся аудиторії». А для неї робота з аудиторією була екзистенційною потребою. Захоплення публіки, якій вона читала свої лекції, її дуже підтримувало. А проте вона подала сама у відставку, пішла з посади. Я питаю: «Чому ви це зробили, Маріє Львівно?» А вона каже: «Розумієте, я іншого читати не можу. А діамат потрібно вже на іншому рівні читати, не з позицій ортодоксального марксизму». Попри всю свою критичність, вона не могла вийти за рамки діамату. От дивіться, вона вам чудово читала про перехід кількості в якість, ці відомі три закони, хоча у Гегеля їх десятки. У Гегеля будь-яке взаємовідношення категорій — це закон: форма і зміст, причина і наслідок... А марксизм їх зводить лише до трьох. Так вона їх і викладала, не розуміючи, що їх багато.

Т.Ч.: Але те, що вона викладала, вона викладала абсолютно коректно.

С.К.: Так, і дуже красиво. Вона якимось чином усе це дуже гарно виправдовувала, вона могла захопити цим. Хоча захопити цим, принаймні, мене було дуже складно, бо ж я вже прочитав Гегеля і, звичайно, ніякого цього закону переходу кількості в якість не бачив. Адже навіть тисячі євнухів не в змозі народити одну дитину. Хоч би як ви збільшували кількість євнухів, нової якості ви не отримаєте. У Гегеля немає цього, у Гегеля є категорія міри. Це такий рівень кількості, котрий є ідентичним, тотожним з якістю.

Т.Ч.: Але такого Гегеля тоді не знали?

С.К.: Ні. Так ось, Марія Львівна не знала Гегеля, але вона чудово знала марксизм. Я показав їй свої діалектичні нотатки. На неї це справило враження.

Т.Ч.: А що саме ви їй показали? Це були, даруйте, нотатки на манжетах чи, може, готова стаття?

С.К.: Розумієте, тоді студентські статті ніхто не публікував. Взагалі тоді побоювалися публікацій: навіть ті, хто намагався писати, працювали, як-то кажуть, у стіл. А якщо з'являлася стаття, будь-яка стаття, то це був матеріал для того, щоб вас можна було звинуватити в чому завгодно.

Т.Ч.: Через це намагалися не писати?

С.К.: Намагалися не писати. Бачите, марксизм створений таким чином, що вас можна звинуватити в чому завгодно. Скажімо, ви прихильник об'єктивного розгляду — вам припишуть «об'єктивізм», «схиляння перед стихійним началом». Ви прибічник суб'єктивно-активного начала — вас звинуватять у відсутності аналізу об'єктивних обставин. Тобто з будь-якого приводу вас можна звинуватити. І люди не писали.

Т.Ч.: Пробачте, дуже важливо — про таку роль марксизму. Чи вважаєте ви, що ця функція була зумовлена самим його змістом? Чи будь-яка філософська концепція, котра стає ідеологічною доктриною, з необхідністю виконуватиме такі функції?

С.К.: Саме так. Ідеологізований марксизм виявився страшенним антагоністом філософії взагалі і філософського мислення. Річ у тім, що, як ви знаєте, марксизм прийшов до Росії через робітничі гуртки, тобто за посередництва зовсім неосвіченої публіки, й у подальшому дістав найвulgарнішу інтерпретацію, яку тільки можна було собі уявити і до якої Маркс узагалі жодного стосунку не мав. Адже у самого Маркса ніяких отих п'яти формацій не було. У нього не було рабовласницького суспільства як такого; він вважав, що раби ніколи не були реальною продуктивною силою суспільства. Вони або шляхи будували чи піраміди, або були домашніми рабами. Головною силою були селяни. Тобто Маркс описував немовби феномен рабовласництва, але не рабовласницьку формацію. Він ніколи не писав і про феодальну формацію, він говорив про феода і про феодалізм; феодалізм вимагає наявності вільних селян, котрі орендують землю у сеньйора.

І потім, з погляду справжнього марксизму ніякої теорії відображення бути не може, тому що у Маркса вихідною є суперечність між суб'єктом і об'єктом. І ця суперечність розв'язується таким чином: або за допомоги практики ви підганяєте об'єкт під відповідний образ, або за допомоги методу ви образ підганяєте під об'єкт. А в метафізичному матеріалізмі не було ані практики, ані методу розуміння, вони говорили просто: зліпок, зліпок... і Ленін повністю це відтворив.

Т.Ч.: Так, щоб кожному робітникові було зрозуміло?

С.К.: Так. Таким чином утворилася абсолютно антимарксистська концепція, адже про що теорія відображення веде мову? У мене є поняття «стіл», і у мене справді стіл є, отже, моє поняття відображає реальний стіл. А я ось запитую: страх у світі існує як об'єкт? Існує причина страху, але немає страху як об'єкта. Таким чином, теорія відображення заперечує причинність пізнання та мислення і зосереджується на якихось зовнішніх детермінувальних чинниках. Але такий висновок щодо теорії відображення не вкладався в доктрину робітничих гуртків. Утім, Ленін — у цьому його сила — легко відмовлявся від своїх думок. І вже у «Філософських зошитах» у нього є запис: «Не можна цілком зрозуміти “Капітал” Маркса й особливо його перший розділ, не простудіювавши і не зрозумівши всієї Логіки Гегеля. Отже, ніхто з марксистів не зрозумів Маркса через ½ століття!» Це він, очевидно, і до себе відносив. Виходить, що до чотирнадцятого року він Маркса не розумів іще. А нам читали Леніна за «Матеріалізмом та емпіріокритицизмом», за статтями, які жодного стосунку до Маркса не мали. Ми у наші студентські роки повністю не знали ані теорію відчуження Маркса, ані...

Т.Ч.: Тобто знали її на рівні рукописів 1844-го року, але не на рівні «Gründrisse»?

С.К.: То ви вже все це знали, ми не знали. Ви що! Ми не знали Маркса справжнього. Адже ж Маркс — романтик, він і вірші романтичні писав. «Привид бродить по Європі» — суто романтичний образ. Ось я вам розповім. На час ХХ з'їзду партії у нас був єдиний філософський зв'язок із Заходом — невеличкий такий часопис, «В захисту мира» він називався. Редактором його був французький комуніст П'єр Кот. Часопис видавався Всесвітньою Радою миру усіма європейськими мовами — португальською, іспанською, французькою, англійською, російською, грузинською навіть. Так от, після славнозвісної доповіді Хрушова, я пам'ятаю, цей часопис вийшов з обкладинкою, на якій була фраза Маркса з «Німецько-французького щорічника». Фраза типова для Маркса, про те, що покрови впали, і «найогидніший деспотизм постав у всій своїй наготі перед лицем усього світу». Це, мовляв, така істина, яка «змушує нас закривати від сорому обличчя. Ви дивитесь на мене з посмішкою і питаєте: яка користь в цьому? Від сорому революції не роблять. — А я кажу: сором — це вже свого роду революція...» Ось це справжній Маркс, Маркс, у якого гроші «сходять золотим потом» і т. ін. Він романтик, він умів писати.

А знаєте, що у нас зробили? Речі, що їх він застосовував метафорично, у нас сприйняли буквально. Скажімо, «базис» і «надбудова». Розумієте, цю метафору сприйняли буквально. І вийшло, в рамках сталінського вчення, що надбудова виникає разом з базисом і гине разом з ним. А мистецтво?

А релігія? А право? А наука? Виходить, що все це зі зміною базису має зникнути? Розкриття такої буквализації Марксових метафор обернулося для мене ось чим. Десь на початку 50-х років редактором «Нового мира» стає Твардовський. І він надсилає до Києва свого заступника Саца шукати нових авторів для журналу. Я був дуже здавна, багато років знайомий з Віктором Некрасовим. Сац звернувся до Некрасова, а Некрасов привів Саца до мене додому. І Сац замовив мені статтю для «Нового мира». Це був 1954 рік. І от я написав статтю під назвою «Фетишизм слів у радянській філософії». Ідея була така: в грецькому тексті Євангелії від Матвія сказано, що Ісус в'їжджає до Єрусалиму на ослиці й осляті. Бруно Бауер, молодогегельянець, перейнявся питанням: «Звідки ці два осла?» Виявилось, що в давньоєврейській мові, дуже метафоричній, як усі архаїчні мови, не було поняття «осля», а було поняття «осел, син осла». А давні перекладачі «осел, син осла» прочитали як «два осла». Так от я у своїй статті кажу: вся радянська філософія їздить на отих двох ослах.

Т.Ч.: І таке можна було писати в 1954 році?

С.К.: І так і ні, це був дуже неоднозначний час. Все ж таку статтю я тоді написав, відіслав до «Нового мира», і вона була прийнята. Але настав уже 1955 рік. На початку того року в «Новом мире» виходить стаття Померанцева про щирість у мистецтві. Це була звичайна собі стаття, там жодного політичного криміналу не було. Ну, йшлося про те, що мистецтво повинно бути щирим... Аж раптом навколо цього здійснюється такий галас! Померанцева змішували з багном. А Хрущов тим часом виступив і сказав: «Треба боротися з ворогами так, як боровся з ними Сталін». Тобто розпочиналася немовби зворотна реакція. І я тоді негайно свою статтю забрав.

Т.Ч.: Ви забрали її самі?

С.К.: Сам забрав, це ж стало небезпечним. Померанцев писав усього-навсього про щирість, а я взагалі всю радянську філософію критикував. Мене б арештували.

Т.Ч.: Ця стаття коли-небудь побачила світ?

С.К.: Ні, не побачила. Розумієте, вона цікава була як боротьба проти весилля і всевладдя марксистської філософії. Але це все вже самим життям спростовувалося. Отака доля моєї першої статті.

Тетяна Чайка — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії ім. Г. Сковороди Національної академії наук України. Сфера наукових інтересів — історія давньоруської філософської думки, етика, юдаїка.
